

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A MAGYAR REFORMÁTUS EMLÉKEZETKULTÚRA FEJLŐDÉSE (1864–1917)

KIVONAT: Jelen tanulmány két részre tagolódik. Az első részben számba veszi azon materiális előfeltételeket (gazdasági és társadalmi háttérrel), amelyek a református emlékezetkultúra kiformalódására alapvető hatást gyakoroltak. A második rész a református szempontból fontos emlékek dinamikáját tárgyalja, mint ami a református emlékezetkultúra ideálképekben megfogható tartalmi, üzeneti oldalának későbbi vizsgálatát megalapozhatja. Az így összeállított emlékévkatalógus a következő: az 1864-es Kálvin-emlékévk, a Calvinium 1867. május 27-i felavatása, Méliusz Juhász Péter halálának háromszázados évfordulója 1872-ben, a gályarabok kiszabadításának kétszázados évfordulója 1876-ban, a református középiskolák 1848-as március 15-i emlékűnnepéyeinek általánossá válása az 1880-as években, Luther halálának 350. évfordulója 1886-ban, az 1890-es Károli-emlékévk és messze ható (majd két évtizedes) hatásai, a debreceni „református negyed” szimbolikus emlékhelyeinek létrejötte (gályarab-emlékoszlop 1895-ben, illetve a Bocskai-szobor az 1906-os Bocskai-emlékévk kapcsán), az 1907-es hajdúböszörményi avatás és a hozzá kapcsolódó események, az 1909-es Kálvin-emlékévk, végül az 1917-es reformációs jubileumra tett magyarországi előkészületek 1907-től kezdve.

A tanulmány fő eredményei az alábbiakban összegezhetőek: Mint oly sok nyugatról érkező új eszmeáramlat, a protestáns emlékezet gondolata is csak évtizedekkel annak eredeti feltűnése után, a dualizmus korában jelentkezett nagyobb erővel Magyarországon. A református emlékezetkultúra – a nemzetéhez hasonlóan – a 19. század utolsó harmadától kezdve próbálta megtalálni

azokat a támpontokat, fogódzókat, melyek segítségével szolgálhattak saját önazonosság-tudatának kifejtésében. Ezeket pedig a különböző emlékévekben vélte föltalálni.

A gazdasági és társadalmi fejlődés, valamint a nemzeti és az egyházi ébredés megkésettisége azt is eredményezte, hogy a magyar reformátusság önszervező, alapítványgyűjtő erejét nagyobb mértékben foglalták le köz- és az oktatásügyi feladatok, mint a tőlünk nyugatabbi, nálunk szerencsésebb országok kálvinista egyháziáié. Ezeket a relatív gyengeségeket állami segítség tudta mérsékelni, hogy a magyar reformátusság az emlékezetkutatúra területén is több évtizedes hátrányok ledolgozásába kezdhesen. Annak az igénynek, hogy a nyugatias emlékkultúrát hozzá kell idomítani a magyar jellemhez, Magyarországon is alapvetően a liberális nacionalizmus jegyében igyekeztek megfelelni. Ezen törekvés során a nemzeti életet alapjaiban befolyásoló kulturális és politikai vívmányok kapták a fő hangsúlyokat, de az a gondolat is kitapinthatóvá vált, hogy az emlékezésnek és a megfelelő emlékezetpolitikai monumentumoknak a kálvini szellemű vallási megújulást is szolgálniuk kell.

KULCSSZAVAK: Magyarországi Református Egyház, emlékezetkultúra, dualizmus, Kálvin János, Bocskai István, 1848-as forradalom

---

Bevezetés, módszertan

2014 óta folytatom, és lassan önálló monográfiává érlelem *Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században* című kutatásomat. Ebben kimutattam, hogy a sajtókapitalizmus („print capitalism”) kialakulása kedvezett az öntudat jelszószerű képződményekben való összefoglalásának. Eddig főleg az egyházi publicisztikai nyilvánosság felé irányuló öntudatjelzőket vizsgáltam, mint az evangéliumi, protestáns, kálvinista, konfesszionális, ortodox, puritán, pietista, liberális, demokratikus, institutionális, hierarchikus, romanista-ultramontán-jezsuita, szocialista. Kutatási kérdésem, hogy a református egyház egy hosszú életű generáción belül (például báró Vay

Miklós 1802–1894; Beöthy Zsigmond 1819–1896; Tisza Kálmán 1830–1902; Kún Kocsárd gróf 1803–1895) miért élt át legalább háromszor (1845-ben, 1858-ban, 1879-ben és 1895-96-ban) egy-egy hasonló vitát, melynek fő tárgyai a vallásegyenlőség, az újjászületés, a belmisszió, az önkéntes adakozás, a lelkési nyomorúság, az államsegély és a református egyházi autonómia voltak. Jelen tanulmány két részre tagolódik. Az első részben számba veszi azon materiális előfeltételeket (gazdasági és társadalmi háttér), amelyek a református emlékezetkultúra kiformalódására alapvető hatást gyakoroltak. A második rész a református szempontból fontos emlékek dinamikáját tárgyalja, mint ami a református emlékezetkultúra ideálképekben megfogható tartalmi, üzeneti oldalának későbbi vizsgálatát megalapozhatja.

A magyar református emlékezetkultúra külföldi előképei

Az 1817-es reformációs emlékvé politikatörténeti jelentősége az volt, hogy a német egyetemi ifjúság „Burschenschaftjai” (egyetemi ifjúsági egyesületei, „asztaltársaságai”) a nagy reformátor mint „nagy német férfi” ürügyén a nacionalizmus mellett, a szent szövetségi Németország ellen demonstrálhattak. Az emlékvét kísérő tüntetések és atrocitások a metternichi rendszer megszigorítását eredményezték. 1818/19-től kezdődően egészen az 1820-as évek végéig tilalmas dolognak számított, hogy magyarországi protestáns hallgatók a szabad gondolkodásuk miatt veszélyesnek tartott német főiskolákat látogassák, és utána is érvényesültek korlátozások a peregrinációt illetően.¹ A reformáció háromszázados évfordulójának két „nagy alkotása” volt a wartburgi Luther-emlékhely, valamint a Porosz Királyság ágostai és helvét lakosainak, mégpedig elsősorban a Hohenzollern-dinasztiához lojális hivatalnoki-katonatiszti rétegnek a protestáns uniógyülekezetekbe tömörítése.²

1 P. Szászfalvi 2016, 436.

2 A porosz uniógyülekezeti létre lásd: Kovács 2019, 183.

Az 1832-ben, a lützeni csata 200. évfordulója alkalmából alapított lipcsei központú Gusztáv Adolf Egylet alapkonceptiója az volt, hogy a határokon túlnyúló protestáns összefogás nagy szerepet játszhat a Róma elleni védekezésben. Bár az alapítvány a korszak végéig segélyezett magyarországi református célokat is, tevékenysége a 19. század utolsó harmadában feltűnően német irányba mozdult el, fő célkitűzése pedig a 20. század elejére a szász evangélikus szórványok megtartása lett, melynek érdekében az erdélyi szász tartományi egyházzal, valamint a magyarországi egyetemes [értsd: országos] evangélikus segélyintézettel fűzte szorosabbra a kapcsolatot.³

Kálvin genfi szolgálata kezdetének háromszázados évfordulója előzményeként 1835-ben merült fel először egy Kálvin-szobor felállításának gondolata. A kezdeményező Jean-Jacques Sellon volt. A jómódú polgár, filantróp, a genfi Béketársulat alapítója előterjesztésében szégyennek nevezte, hogy Genf még nem adózott emlékművel legnagyobb (igaz fogadott) fiának, amikor Rousseau-nak már 1834 óta állt az emlékműve. Sellon a konzervatív protestáns körök ellenvetésére, miszerint Kálvin nagy hangsúlyt helyezett a „faragott kép” készítésének ószövetségi tilalmára, sőt, kifejezetten megtiltotta azt is, hogy neki síremléket állítsanak, azt válaszolta: a legfőbb genfi protestáns templomban, a Cathédral Saint-Pierre-ben már 1648-ban, alig több mint egy emberöltővel Kálvin halála után felállították a harmincéves háborúban, a katolikusok elleni küzdelemben elesett protestáns hadvezér, a francia arisztokrata Rohan herceg hatalmas szoborral ékesített síremlékét. A reformáció is meghagyta a középkori székesegyház számos figurális üvegábrázolását is, hiszen azok szépek, és Genf régi történelmének tanúi. Különben is, a nagy reformátor végakarata csak személyiségének nemes egyszerűségét bizonyítja, de semmiképp sem kötelezi a hálás utókort arra, hogy méltó emlékjel állításától tartózkodjon. Végül az 1836-os genfi emlékműállítás politikai csatározások áldozatául esett. A Compagnie des pasteurs, a genfi lelkipásztori testület ugyanis elvetette a Sellon-tervezetet, és helyette egy harcias, hitvitázó szellemben fogant (a pápát Antikrisztusként aposztrofáló) felirattal emlékeztek meg a város reformációjának 300. évfordu-

3 Lásd részletesebben: Kovács 2020, 42.

lójáról. Ezt a kezdeményező az ekkor már jelentős mértékben katolikus lakosságú városban semmiképp nem találta illendőnek, és a vallási ügyekben a semlegességére kínosan ügyelő kormányzat nem is engedélyezte a nyilatkozatnak a kantoni nyilvánosság tereire való kivitelét.⁴

Az 1868 júniusában felavatott „Lutherdenkmal” Németország egyesítésének küszöbén a német nemzeti összetartozást demonstrálta. A húszezer ember jelenlétében tartott felavató ünnepségen megjelent a porosz és a württembergi király, a hesseni és weimari nagyherceg, és elküldte üdvözlését Viktória angol királynő is, amelyben úgy emlékezik meg a wormsi ünnepélyről, mint „amely Németország protestáns fejedelmeit és népeit egyesíti”. Ernst Rietschel monumentális alkotása a reformáció ekkleziológiájának historikus megjelenítése. Az ötlépcsős, négyszög alakú gránittalapzat közepén Luther nyolcméteres ércszobra magasodik. Az emlékmű a kezében a Bibliával a wormsi birodalmi gyűlés elé lépő reformátort ábrázolja. A szobor előterében Petrus Waldo, John Wycliffe, Savonarola és Husz János kisebb szobrai állnak, míg a négyszög négy sarkát Luther protektorai, Bölcs Frigyes szász választó, Fülöp hesseni őrgróf, valamint kiváló teológustársai, Reuchlin és Melancton szobrai keretezik. A négyszög hátsó, valamint szélső oldalainak közepén három allegorikus alak három, a német reformációban szimbolikus jelentőséggel bíró német várost örökít meg: Augsburg a béke pálmaágával a vallásbékére (1555) utal, a Speyert jelképező asszonyalak tiltakozó mozdulatával az 1529-es birodalmi gyűlésen protestáló rendeket jelképezi, a gyászfátyolos Magdeburg a harmincéves háború során bekövetkezett vérfürdőre emlékeztet. Az 1529-es speyeri protestációra evangélikus-református összefogásban emlékező „Gedächtniskirchét” az esemény 375. évfordulója kapcsán szentelték fel. Az emléktemplom megjelenése a művészet szekularizációját jelezte, de egyben utat nyitott a nemzeti emlékhelyeknek a 19. század végére általánossá lett szakralizációjához is. Az emlékműveket illető tisztelet persze nem külső formai jegyekben, hanem a monumentum által sugallt „belső üzenet” közz gondolkodást formáló jellegében nyilvánult meg.⁵

4 Hatos 1998, 129–130.

5 Uo. 139.

A magyar református emlékezetkultúra a nemzeti liberalizmus erőterében

A modern emlékezetkultúra kialakulásának alapfeltétele Magyarországon is az immobil, maradi feudalizmusból a polgáriasabb, nyugatosabb, fejlettebb státus felé való előrelépés volt. Ennek nyomán az 1830-as évektől kezdve az emberek figyelmét egyre nagyobb mértékben kötötte le a megfogható, jelenvaló világ és az ennek javai iránt való érdeklődés. Ez kezdetben egyáltalán nem számított negatív dolognak, amennyiben az uralkodóvá váló optimista liberalizmus összefonódott a nemzeti ébredéssel. Fontos hangsúlyozni, hogy eszmetörténeti, nem pedig mai negatív, publicisztikai értelemben vett magyar nacionalizmus kiformalódásáról volt szó, amely megteremtette a rendiségén túllépő polgári magyar nemzethez való tartozás tudatát. A klasszikus magyar szabadelvűség, más néven nemzeti liberalizmus nézetrendszere szerint a magyar hazának egy családként kell összefornnia ahhoz, hogy mindenkinek a sorsa javuljon, joga biztosítva legyen, és a gyöngét és védtelent el ne tapossák. A nép széles rétegeire kiterjedő polgári alkotmányosság annyiban egyetemes valláserkölcsei törvényt valósít meg, amennyiben benne a testvéri közösség és egyetemlegesség oly magas foka is megvalósul, amelyről az elvben a hit, az egyház és a trón egyetemeségén, valójában azonban a szűk társadalmi és politikai pártérdekeken, igazságtalan és irigy szembeállításokon nyugvó ancient regime-nek fogalma sem volt. A szabadelvű optimizmus szerint a nép széles rétegeinek az alkotmány sáncaiba való bevétele nemcsak megszünteti a korábbi társadalom különböző osztályainak egymással ellentétben álló érdekét, hanem kifejleszti közöttük az érdekközösséget és a szolidaritást. A lélek fő ösztönévé így szükségszerűen az önmaga feletti győzelem válik mint a tisztességes versengés alapvető kiindulópontja.⁶

A fejlődés igazi gátja az alkotmányosság 1867-es helyreállítása után a szegénységgel összefonódott tudatlanság lett, ahol az alkotmányos magyar kor-

---

6 Lásd: Szeremlei 1874, 75–76.

mányzatnak az osztrák önkény tévútjait is kezelnie kellett. A feudalizmusból és az önkényuralomból eredő, legnehezebben korrigálható kényszerpálya az volt, hogy a magyarság úgy kapkodott szabadság után, hogy a kötelességteljesítés alól igyekezett kibújni. Sem az alkotmányos magyar kormányzat, sem az egyházak nem függetleníthették ugyanakkor magukat attól a világszerte uralomra jutó korszellemtől, melynek általános célja volt, hogy az anyagot meghódítsa, és a kültermészetet a korábban elképzelhetetlen lehetőségek határáig állítsa az emberiség szolgálatába. Ez az irányzat a magyar állam főfeladatává a vasútépítést, az iparosítást és a folyószabályozásokat tette, a teológiai érdeklődést pedig a történeti realitások felé fordította a filozófiai jellegű szemlélődés helyett.⁷

Az a nézet, amely a liberális optimizmust szélsőségesnek és a realitásoktól egyre inkább elszakadónak tekinti, korántsem volt retrospektív (visszatekintő) jellegű. A határtalan liberális optimizmusból való kijózanodás ugyanis a századfordulóra egyértelműen érzékelhetővé vált. Az 1900–1901-es egyetemi keresztmozgalom kölcsönösen felfokozott érzelmi hangulatában a tényleges társadalmi egységérzés szenvedte el a legnagyobb kárt. Az 1901/1902. évi műegyetemi rektori megnyitóbeszéd meglepetéssel vegyes megdöbbenéssel konstataulta, hogy a lefolyt tanévben az ifjúság szabadelvű és nemzeti párt címmel két, ellenséges táborban kezdett gyülekezni, és reményét fejezte ki a tekintetben, hogy a jövőben megtalálják azt az egymás iránti tisztelettel és becsüléssel kikövezett utat, mely a közös érdekek egyesült erővel való intézéséhez vezet. Ligeti Dávid teljesen helytálló konklúziója szerint: „A keresztmozgalom egyik legsúlyosabb tanúsága az volt, hogy a polarizálódó magyar értelmiség számára nyilvánvalóvá vált: mindkét fél súlyosan érzéketlen a másik problémái iránt.”⁸ Horváth István szerint a különböző társadalmi rétegek, testületek, egyesületek egyre magasabb válaszfalakat állítottak fel egymással szemben. Mikor egymással szembeni érdekkellentéteiket hangsúlyozták, valójában az egymás feletti uralomra törekedtek. A hatalom birtokában levők görcsösen ragaszkodtak öröklött vagy szerzett jogaikhoz, abból semmit nem voltak hajlandók engedni. Az ellenkező helyzetben levők velük szemben egyre inkább jogosnak tartották megragadni

7 Szeremlei 1874, 75.

8 Ligeti 2018, 24–26.

az erőszak fegyvereit. Az egyik fél láthatóan a minden emberrel közös emberi méltóságot – keresztény szemszögből az istenfiúságot – hagyta figyelmen kívül; a másik egyre nyilvánvalóbban a társadalmi jogokat vetette meg. A kettő megegyezett abban, hogy az emberi méltóságra egyik sem reflektált.⁹ Molnár Albert a kolozsvári református teológiai fakultás ifjúsági együletének 1901. március 15-i ünnepélyén elmondott beszédében egy magasabb szférában járt, ahova az emberi lélek csak valódi ünnepkor emelkedhet. Az emlékbeszéd egyenesen azzal vádolta az 1848 utáni generációt, hogy a forradalom eszményeit porba ejtette, bemocskolta. A teológiatanár a jeremiádok bűnbánatos hangvételével tárta fel 1848 célkitűzéseinek totális megvalósulatlanságát: nemzeti egység helyett a közélet minden korábbinál súlyosabb pártokra szakítottságát, jogbiztosítás helyett az élet minden területén érvényesülő jogfosztottságot, polgári egyenlőség helyett az új kiváltságok garmadáit. A március 15-i eszmék azonban szerinte élnek és élni is fognak mindaddig, amíg lesznek emberek, akikhez szóljanak. A '48-as ifjúság csak korát tekintve volt ifjú és lelkesedésében rajongó; de lelkében érett volt, erős, kitartó és áldozathozatalra kész. Így ifjította meg, támasztotta fel hamvaiból a maga korában az öregeket is, és lehetett egy olyan soha meg nem vénülő sereggé, amely a mostani ifjúság elé is a márciusi szabadság eszméjét tárja. Talán éppen azok, akik korra nézve ott vannak, ahol akkor ők, vannak arra hivatva, hogy az eszmét komoly törekvés és lankadatlan munka által a porból kiemeljék, hogy az újabb ifjúság előtt újra rózsák nyíljanak. Annak a kornak a rózsáit hős vérrrel öntözték. Drága ár volt. De az ilyen ártól sohasem kell visszarettenni. Így ünnepelhetünk azzal a reménnyel, hogy lesz még a magyarságnak igazi március idusa.¹⁰

9 Horváth 1901, 230.

10 Lengyel [?] 1901, 95.; Kelemen 1996, 63–64.

A magyar református emlékezetkultúra anyagi előfeltételei

Református szempontból 1858 és 1902 közé tehetjük az egyház Tisza Kálmán-féle korszakát. Tisza Kálmán már a protestáns pátens elleni tiltakozáshullám előtt, az 1858-as „államsegély vagy önkéntes adakozás” vita során nevet és országos ismertséget szerzett magának protestáns körökben. Székács József pesti evangélikus lelkész az 1857-es *Protestáns Naptárban* hívta fel a közönség figyelmét a vígkedvű adakozás¹¹ ügyére. Székács a bázeli térítő alapból elnyert segílyt főleg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* újraindítására fordította. Itt jelent meg Ballagi Mór indító házipénztár-javaslat, amelynek létrehozását azonban Tisza Kálmán országos zsinati törvényhez javasolta kötni.¹² Az akkori nagykarolyi egyházmegyei segédgondnok a felmerült kérdéskomplexumban liberális politikai-közigazgatási érvelést alkalmazott: az önkéntes adakozás kérdését az egyházi teherviselés alapjainak helyes megállapításával kötötte össze. Tisza szerint elfogadott, az igazságosság és a méltányosság elvének megfelelő alapelv, hogy a nagyobb teherviselésért többletjogok járnak. Az egyházi szolgáltatás azonban személyhez kötött, egyenlő és nem evilági adomány. Ez alapján tehát az egyházi terheknek birtokarányos felosztása elfogadható ugyan, de csak egy (úrbéri értelemben véve) egésztelkes földnagyságnak megfelelő maximumig terjedhet. Nem méltányos ugyanis, hogy egy birtokos, aki lelkileg csupán egyetlen egyháztag és a többivel egyenlő üdvösség reményese, többet fizessen, mint egy egész község. Tisza szerint ez a méltányos elbánás arra fogja sarkallni a tehetősebbeket, hogy a nekik adatott tehetség szerint önkéntesen többel járuljanak hozzá az egyház fenntartásához.¹³

Az önkéntes adományok természetére nézve az alábbiakat kell tudni. Az 1849. október 9-én kibocsátott, Leo Thun-féle *Entwurf der Organisation der*

11 Utalás a *Korinthusbeliekhez írt II. levél* 9. rész 7. vers.

12 Szeremlei 1874, 58.

13 Tisza 1858, 301–302.

Gymnasien und Realschulen in Österreich a magyar iskolaügy szervezetét az összbirodalmi kereteken belül szabályozta. Az oktatásügyi kormányrendelet a református egyház oktatásügyét osztrák abszolutista nyomás alá helyezte, ez pedig azzal fenyegetett, hogy az egyház középiskolái elveszítik nyilvánossági jogukat, amennyiben nem képesek megfelelni az érettségivel záruló, nyolc évre bővített, szaktanári-szaktárgyi és osztályrendszerben végzett gimnáziumi oktatás követelményeinek. Ezt a veszélyt kivédendő 1850 után újraindultak a már Mária Terézia rendelkezései nyomán megkezdődött főiskolai alapítványozások. Az így keletkezett tőkék kamatjövedelmeit azonban Pápa, Eperjes, Pest és Debrecen esetében is felemésztették az évtizedre nélkülözhetetlenül szükségessé vált költséges építkezések. A hatosztályos képzésre ráépülő hároméves akadémiai képzés azonban akkor már senkinek sem kellett. A gimnáziumi oktatás fejlesztésére irányuló nyomás azt eredményezte, hogy a tanárszám kényszerű emelésével együtt több helyen csökkentették a fizetéseket. Mindez tragikus következményekkel járt a tanári kar minőségére és az oktatás színvonalára nézve. A magyar királyi egyetem tanárainak a hazai protestáns gimnáziumokból kilépő ifjak hiányos képzettsége felől tett panasza bejárta az országot és Bécset. Közben az iskolaügy állandó feszültség- és viszályforrás eredője lett a református egyházi életben. Miközben a református egyházközségek képesek voltak fényes fogadtatásokat rendezni és bandériumokat állítani a körútjaikat tevő szuperintendenseknek és felügyelőknek, az iskolai segélypénztár-hátralékok már forintértékben ezrekre menő összegekre rúgtak. Keserű viszályokhoz vezetett, ha a gyülekezetek megkísérelték a lelkészfizetés(ek) csökkentését vagy „kommunisztikus” alapon (valójában a parasztlázadáshoz hasonló feudális opposíció módján) adómegtagadásba menekültek. A református egyház nemzeti egyházi volta és társadalmi kiszolgáltatottsága paradox helyzeteket eredményezett. Az osztrák uralom idején az egyházi ügyben igénybe vett állami és közigazgatási segítség – különösen a reformátusok számára – nemzeti szempontból is aggályos volt, így annak mértékét az alsóbb szintekre és az élet feltartóztathatatlanul megváltozó területeire igyekeztek korlátozni. Ezzel magyarázható, hogy noha az „államsegély vagy önkéntes adakozás” vita során az evangéliumi egyházkerületek sorra fogadtak el határozatokat a kormányhoz fordulással szemben, 1862-től a tilalmak ellenére is megjelentek az államsegély-folyamodványok, amelyeket a szuperintendensek

is egyre inkább hajlandók voltak aláírni. Amikor a Helytartótanács 1863-ban előírta a tandíjhátralékok adótarozások módjára történő behajtását, volt olyan tandíjhátralékokkal szemben tehetetlen egyházmegye, amely azon az alapon tiltakozott a rendelkezés ellen, hogy nem a főtiszteletű egyházkerületől származik. Az állandósult teljesítéshiánynak olyan felháborító jelenségei is voltak, mint a karcolásszerűen megszántott egyházi föld, a szemetes búza, vizezett bor leadása, perselyek kivont, értéktelen rézermékkal vagy gombokkal történt megtöltése. Mindezt a nép lelkén megülő azon vastag önzés eredményezte, mely a valláserkölcsei kiüresedés és szegénység oda-visszahatásaként jelentkezett. Ilyen körülmények között vált elrettentő példává Erdélyben a dési egyházmegye pusztulása és Mezőség falusi részének elrománosodása.¹⁴

A Tisza-féle 1858-as javaslat ennek megfelelően főleg – de nem kizárólag – iskolafenntartási alapok létesítését szolgálta. A gazdagabb osztályok főleg végrendeleti úton tett földadományai lelkészfizetési alapul is szolgáltak. Az adakozási kedv fellendülése 1870-re úgy javította meg érzékelhető módon az egyházközségek anyagi helyzetét, hogy közben 124 jelentékenyebb református építkezés is megvalósulhatott. Öröm volt az örömben, hogy ezen építkezéseket jelentős arányban mégiscsak külföldi segélyek tették lehetővé. Az alapítástól eltelt évtizedekben a Gusztáv Adolf Egylet több százezernyi forintot kitevő adományai mellé az 1860-as évektől hasonló nagyságrendekben zárkóztak föl a skót és holland segélypénzek. A Tisza-féle törekvés tehát, bár rövid távon egyáltalán nem volt eredménytelennek tekinthető, hosszabb ciklusra nézve súlyos visszasságokat is belekódolt a református egyházi életbe. Általános rákfenévé vált, hogy ha a református lelkész a legnagyobb részt földjövedelmekből álló illetményét növelni igyekezett, gazdálkodásra kényszerült. Az időigényes gazdálkodás azonban a lelkészt éppen lelki feladataitól vonta el. Az anyagi helyzet javulása is inkább a felsőbb iskolákat fenntartó mezővárosi nagygyülekezetekben jelentkezett, de itt is az volt ennek az ára, hogy a megfelelő életnívón fizetett lelkészek számát a gyülekezetek továbbra is korlátozták. Továbbra is, ugyanis a templomépítéseket és új lelkészi állomások szervezését 1868 decembere előtt a katolikus (vilá-

14 Szeremlei 1874, 18., 26–27., 51–52., 54–56., 59.

gi és egyházi) nagybirtokosi befolyás alatt álló törvényhatóságok a közérdekre – főleg az adóerő-kímélésre – való hivatkozással adminisztratív eszközökkel is akadályozták. Így derülhetett ki például váratlanul az 1840-es években, hogy a Hódmezővásárhely, Szentes és Orosháza határai között a tanyavilággal benépeült óriási terület tízezernyi, főleg református lakosa, a városi házzal rendelkező tehetősebb réteg kivételével szinte minden lelki szolgálatot nélkülözni kénytelen. A mezővárosi nagygyülekezetek lelkészei általában ugyanazt a kevés számú városi templomot használták prédikációs célból. Ennek nyomán közöttük sem alakulhatott ki munkamegosztás. Az egy lelkészre jutó hívek száma irreálisan magas volt, ez pedig a legelőlkülvönítések és vízszabályozások okozta átmeneti földbőség okozta népességszaporodásban tovább nőtt. Ilyen körülmények között az irodai munka is elképzelhetetlenül nagy terhet jelentett. Az adminisztratív munkát az állam és a törvényhatóságok is szigorúan számonkérték, hiszen olyan állami feladatellátások, mint a had-, tan- és oltáskötelesség, öröklésjog szempontjából törvényes jogállás nyilvántartása az egyházi anyakönyvek alapján történt. A munkamegosztás hiánya, a gazdálkodás, a nagy létszám és az irodai leterheltség lehetetlenné tette a hatékony lelkigondozást és családlátogatást: a lelkész számára a gyülekezete ismeretlenné vált. A templomok egy ideig még látszólag megteltek. Amikor például az erőre kapó belmissziói gondolatoknak, valamint a liberális közösség- és szervezetfejlesztési nézeteknek hála a hódmezővásárhelyi református egyházközség az 1880-90-es években templomépítésekben tetten érhető nagy átalakítási munkába fogott, és egy évtizeden belül legnagyobb részben a hívek önzetlenségéből és áldozatkészségéből három új istenháza is felépült, a templomépítések egyszerre leplezték a gyülekezeti élet akut problémáját, az alacsony templomlátogatási hajlandóságot is. A tanyasi lakosság között végzett istentiszteletek az újjvárosi templom 1899-es felavatásával egy időben vették kezdetüket. A fokozottabb lelkigondozás következtében a híveket áldozathozatalra is lehetett ösztönözni, melyre alapozva elkezdődhetett a külterületi parokiális körök szervezése is. A szervezés során megmutatkoztak a tanyasi hívek buzgóságának különbségei is.¹⁵

15 Szeremleai 1874, 64–65., 108–110.; Kovács 2018, 384–385.

Az 1868. évi népiskolai törvény az iskolafenntartó kisgyülekezeteket kifejezetten nehéz helyzetbe hozta. A törvényileg előírt követelmények teljesítése számukra az államit esetenként két-háromszorosan felülmúló egyházi adó kivetését tette szükségessé. Sok negatívuma mellett az osztrák önkényuralom legalább a tankötelezettséget hatóságilag érvényesíteni igyekezett, így az alkotmányosság helyreállítása után az iskolalátogatási arányok kifejezetten leromlottak, kárára a nyugat-európai viszonyokhoz képest amúgy is elszomorító alfabetizációs adatoknak. Hiába foglalta a törvény magába a gazdasági ismétlőiskolák létét, ha a tanügy hanyatlása miatt ezek az osztrák kultuszkezelés által vasárnapi iskolák néven szorgalmazott foglalkozások a tanügy hanyatlása miatt általában megszűntek. A folyamatosan „billegő” helyzetben lévő református gimnáziumok az alkotmány helyreállítása utáni időben is fönntartották az egyházon az oktatáskormányzati nyomást. Ferenc József még az 1873-as audienca alkalmával megrovó hangnemben tette szóvá a középiskolák elhanyagolt helyzetét. Az egyházat bénító anyagi nyomás csak három államsegélytörvény, az 1883-as középiskolai, az 1893-as népiskolai, valamint az 1898-as lelkészi kongruatörvény kapcsán kezdett enyhülni.¹⁶

A református emlékezetkultúra a magyar könyv- és sajtókultúra emelkedésének tükrében

A dualizmus kori református emlékezetkultúra kiformalódásának előzményeként feltétlenül meg kell emlékeznünk két alapvető jelentőségű történeti műről. Szász Károly 1861-es középiskolai történelemtankönyvének bevezetőjében egyértelműen megfogalmazta, hogy a hazai történelem tanításától a nemzeti, valamint a protestáns öntudat emelését várja.¹⁷ A protestáns öntudat Fáy András 1842-es *Óra-mutató* című műve óta leginkább az antikálvinista moderniz-

¹⁶ Lásd részletesebben: Kovács 2016, 13–32.

¹⁷ Szász 1861, ii–iii.

muson alapult. Ennek az antikálvinista modernizmusnak az egyik fontos elemét Révész Imre (1826–1881) tiszántúli püspök rengette meg. Kálvin halálának háromszázados évfordulójára írt egyháztörténeti művében gazdag irodalomra alapozva, népszerűsítő stílusban bizonyította, hogy a Fáy-féle gondolkodás már az akkori tudományos szinten is meglehetősen beszűkült, tendenciózus és ellenséges tudáson alapult. Az erőszakos inkvizítorként, türelmetlen zsarnokként, plagizátorként, a protestáns teológiai és egyházi abszolutizmus megalkotójaként beállított reformátor ugyanis nem akart soha senkinek a példa- vagy eszményképe lenni. Ő kizárólag Isten dicsőségére igyekezett mutatni.¹⁸

A könyvkultúra terén Révész Imre már 1864-ben megkísérelte a kálvinizmus nemzetközi trendjeihez való felzárkózást. A Schmerling-provizórium idején újrakibontakozó protestáns sajtó túlnyomó része azonban megelégedett azzal, hogy fanyalgó szellemben írjon Genfnek Kálvin szellemétől való elfordulásáról. Szilágyi Ferenc például a kálvinizmust egy arisztokratikus berendezkedésű városi társadalom elavult részének jelentette ki. Ezen a „patriciusi” kálvinizmuson ütött részt az 1815 óta megszorodó katolikus lakosság, valamint a liberalizmus megerősödése, melyek Kálvin katolikus- és libertinusellenes intézkedéseiben („hibáiban”, „ballépéseiben”) saját szellemi elődeiket és gyökereiket érezték sértve. A kettő összefogásának veszélyére az 1846. évi lázadás mutatott rá, így nem volt tanácsos látványos és külsőséges ünnepélyvel provokálni az antikálvinista erőket.¹⁹ A provokáció ódiúmát Révész Imre éppen ellenkezőleg, az antikálvinista erőkre vetítette. A tiszántúli püspök szerint azon éjjeli plakát-ragaszok, melyek a Szervét-ügyet és más, Kálvin időszakában hozott halálos ítéleteket vetettek a reformátor szemére, Barni úrnak és követőinek a munkáját „dicsérték”. Ezt a provokációözönt azonban a Genfben tartott nyilvános Kálvin-ünnepélyek fénye jelentéktelenné homályosította. Ahogy a 19. század igazságszolgáltató közvéleménye is megnyilatkozott abban, ahogy a földgolyó különböző pontjain több száz helyen tartottak Kálvin emlékére dicsőítő ünnepélyeket és több ezren hálaadó, megemlékező istentiszteleteket.²⁰

18 Fáy 1842, 23–24.; Révész 1864a, I–X. Elemzésüket lásd itt: Kovács, 2020b, 19–21., 24.

19 Szilágyi 1864, 752–755.

20 Révész 1864b, 1083.

Az a liberalizmus által meghatározott református közvélemény, amely Kálvinnal nehezen tudott mit kezdeni, érezhető lemaradást okozott a nemzetközi emlékezetkultúra új fejleményeinek meghonosításában is. Az időszak legnagyobb ilyen vonatkozású eseménye a Kálvin halálának háromszázados emlékére Genfben épített Reformáció Csarnokának felavatási ünnepélye volt. Tünetértékű, hogy magának az eseménynek a részletesebb ismertetése is négy év késedelmet szenvedett. Ennek fő oka az volt, hogy a protestáns teológiai liberalizmus egyértelműen és szinte kizárólagosan német kapcsolatokat keresett. A Ballagi Mór és Kovács Albert nevével fémjelzett irányzat sajtóhegemóniája 1870-ben tört meg, amikor a német Protestantenverein mintájára formálódó Protestáns Egylet ellenpólusaként a Debreceni Református Kollégium köré egy másik irányzat szerveződött, mely a Révész Imre-féle *Figyelmező* formájában önálló orgánumhoz is jutott. A későbbiekben az egyházépítő ortodoxia nevet felvevő irányzat a református hitvallásos örökség megőrzése mellett hivatásául választotta, hogy az evangéliumi pozitív keresztyénségnek a boldogabb külnemzetek keblében véghezvitt ébresztő tényeiről tudomást vegyen, azokból erősugarakat gyűjtsön. Az egyik első edinburgh-i ösztöndíjas, Balogh Ferenc annak apropóján tartott felolvasást a Debreceni Református Kollégiumi hitanszaki önképzőtársulatának 1871. január 20-i díszülésén a Calvinium 1867. május 27-i felavatásáról, hogy az 1870. évre végződött be a megelőlegezett építkezési költségekre ígért nemzetközi adományok teljesítése. Balogh ennek kapcsán azon szomorkodott, hogy éppen a magyar protestánsok maradtak ki ebből a nemes vállalkozásból. Ennek kapcsán kifejti a csarnok történetét az 1846-os alapítású Evangelical Alliance 1861. szeptember 1–12. közötti IV. Egyetemes Értekezletén (Conference) felmerült gondolatától kezdve. Az emlékkezelő bizottság 1864. április 12-i jelentésében tette közzé felhívását Kálvin halálának háromszázados évfordulója méltó megünneplésére. A nyilatkozat szerint Kálvin maga utasította volna a lehető leghathatósabban vissza, hogy az ember teremtménynek adjon bármiféle Istent megillető tiszteletet. Az igazi emlékezés ennek megfelelően csakis a Teremtő kegyelme iránt tanúsított hála kifejeződése lehet. Genf keresztyénei e hálától indítatva kívántak egy csarnokot építeni, melynek célja csakis az evangélium védelme, fejtegetése és hirdetése lehet. A munkálat vezérelvéül az Evangéliumi Szövetség (Alliansz) francia ágazatának

egyszerű hitvallását fogadták el. E dogmatikai nyilatkozat azon keresztyének közötti testvérszeretetet nyilvánította ki, akik a Szentírás isteni ihletettsége alapján a megváltó (szerető), megigazító (engesztelő) újjászüelő és megszentelő Atya–Fiú–Szentlélek Istenbe vetett hitüket vallották, kinek dicsőségéért készek életüket is áldozni. A Szövetség keblébe fogadott bármely felekezetű evangéliumi keresztyént, aki a felekezetek között fennálló egyházkormányzati, szervezeti és elvi kérdéseket vita tárgyává nem tesz, sőt, egyházi szónokként is tartózkodott minden olyan szótól vagy célzástól, mely az egység és szeretet szellemére háborítólág hatott volna. Az 1867. május 27-i avató istentiszteleten a *Bibliából Ézsaiás* 65-dik fejezete hozatott lekciónként, ahol a szent ige a hívek boldogságáról, valamint az „újjáteremtem Jeruzsálemet” és „a farkas a báránnyal legel” ígéretei jegyében új ég és új föld keletkezéséről szól. Textusul az *Efézusbellekhez írt levél* 2. rész 19–22. versei által alkotott szakasz tűzetett ki, amely arról az egyházzól szól, ahol többé nem jövevény és zsellér, hanem a szentek, polgártársaik és Isten családja növekszik a szegletkő Jézus Krisztuson szent hajlékká, a Szentlélek által szent templommá.²¹

Csiky Lajos 1877-ben *A Short Account of the Hungarian Reformed Church* című füzetében kiváló érzékkel tárta a skót közönség elé Méliusz Juhász Péter halálának háromszázados évfordulóját, melyet 1872-ben a debreceni református nép- és egyházközség ült meg, valamint a gályarabok kiszabadításának kétszázados évfordulóját, melyen 1876-ban a debreceni teológusok köre tartott ünnepet. Komáromy Lajos az akkori ifjú teológuson keresztül meleg dicsérettel illette annak mesterét, Balogh Ferencet is. Minthogy ugyanis az ilyen és hasonló ünnepek hatalmasan ébresztik az emberben a múlttal való összeköttetés élénk érzetét, ezekből a jelenkor erőt és buzgóságot meríthet saját küzdelmeihez.²²

A katolikus Prohászka Ottokár 1886-os németországi útívázlatában reflektált a szellemi-émlékezetpolitikai változásokra. Ebben már a „protestáns német szellem” torzulásaira és a kialakuló kirándulóturizmus fejleményeire is reflektált. Wartburg a Kasseltól nem messze lévő Eisenach fölött magasodott. A vár egyik látványossága úgy volt az Erzsébet-folyosó, hogy a szent életének

21 Balogh 1871, 119–121.

22 Komáromy 1877, 843.

nevezetes eseményeit alig néhány freskó tüntette föl a folyosó bal oldalán. A messze látszó tornyos, bástyás ház ugyanis valójában nem Szent Erzsébetről volt nevezetes, hanem Luther Márton doktorról. Szobáját látni; a tintafoznak is mutogatták a falon kikapart helyét. A szoba előterében különféle idézeteket raktak ki Luther műveiből, melyek válogatása tendenciózus volt, aszerint ahogy az a kívánt hangulat fölbresztésére a legalkalmasabbnak látszott. Luther miatt a Wartburgot a német nép minden korú, rangú és állású tagja látogatta. Az anya vezette oda leányait, az apa a fiait, a tanító iskolás tanítványait. A protestáns németek a katolikusokat megszegyenítő módon mentek búcsút járni a Wartburgba. Járulékos élmény volt a szép vidék látványa. A fölmenetel meghozta az étvágyat is, amelyet vendéglő szolgált ki. A későbbi székesfehérvári püspök ezen a helyen epés hangon élcelődött az „ein großes Restaurant” (vagyis egy nagy étterem) és a „die große [Glaubens]Restauration” (vagyis az apostoli hit lutheri helyreállítása) kifejezései egybehangzásán. A német protestánsok vallásos érzelmei akár a jóhiszemű hit, a történeti emlékek és a remek természet árján is dagadhatnak; fogékonyak is lehetnének a lelükre nemesítőleg és lelkesítőleg ható jó benyomásokra, ha az emlékszoba előterében a kiállításrendezők nem éppen a – Prohászka szerint – frivol és szégyentelen Luther-idézzel fogadnák őket: „Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang, Der ist ein Narr sein Leben lang.”²³ A hívő lutheránusnak azonban úgy kell reformátora személye iránt vallásos kegyelettel viseltetnie, ahogy a Gusztáv Adolf Egyletnek a célja a protestantizmus terjesztése nemcsak Németországban, de Sopronban, az erdélyi Szászföldön és a Fülöp-szigeteken is. Prohászka szerint az egylet nekikeseredett missziós lelkesedésében éppúgy megbomlik a logika, mint ahogy a németek oly férfiúért hevülnek, aki a német birodalom megtörőjeként külföldi, betörő ellenség képében s annak átkaival vonult végig s taposta szét Németországot.²⁴

23 Magyarul: „Ki a bort, nőt, dalt nem szereti, bolond marad egész életében.”

24 Prohászka 1886/1896/1928, 141.

Március 15-e megünneplése mint a magyar református emlékezetkultúra katalizátora

A református középiskolák 1848-as március 15-i emlékünnepegyéről az első hivatalos értesítés 1881-ből származik Máramarosszigetről. Itt a gimnázium Magyar Irodalmi Önképző Társasága emlékezett meg a magyar nemzeti újjászületés nagy napjáról. A szervezők az ünnepélyel azt is kifejezni kívánták, hogy tiszteletben tartják a magyar szabadságharcnak és mártírjainak emlékeztétét.²⁵ A Szent István-nap állami ünneppé nyilvánításának gondolata körül először 1884-ban lobbant föl heves katolikus kampány. Ez a törekvés olajat öntött azon addigra már általánosan elharapózott tűzre is, miszerint közegyházilag kellene elrendelni a '48-as emlékünnepegyek formális megtartását a református gimnáziumokban. Mindkettő ellenében vetette fel Rácz Károly szapárfalvi lelkész, a délvidéki református ébredés jellegzetes alakja *Szabad Egyház* című periodikájának programadó cikkében, hogy az igehirdetés tisztasága érdekében istentisztelet formájában *semmiféle* világi emlékünnepegy ne szerepeljen. Ez azonban a református egyházban marginális törekvésként artikulálódott.²⁶ Már a negyvenéves évforduló előtt, Máramarosszigethez hasonló szellemben és lebonyolítással bevezették hivatalos '48-as iskolai emlékünnepegyeiket Kolozsvárott, Rimaszombaton, Székelyudvarhelyen és Nagyenyeden.²⁷

25 Szilágyi 1883, 46.

26 Bíró–Szilágyi 1949, 393.

27 Hegedűs 1886, 22., 66.; Baksay 1886, 37.; Szakács 1886, 44.; Makkai 1887, 97.

Emlékévek, emlékműállítások, nagy könyvészeti alkotások és alapítványozások

Bár Luther halálának 350. évfordulója az evangélikusok számára volt jelentősebb esemény, Farkas József már 1883-ban az egész protestáns közösséget felszólította a megemlékezéshez méltó előkészületek megtételére.²⁸ Az 1890-es Károli-emlékév az első olyan esemény volt a református emlékezetkultúra történetében, amely a reformátor, bibliafordító egész alakos gönci szobrának fölállításával is összekapcsolódott.²⁹ A Károli-emlékév ráirányította a figyelmet a Bibliára, amelynek Károli-féle szövege ekkorra már igencsak elavultnak számított. A régóta esedékes bibliaszöveg-revizíót a kiadást 1832 óta birtokló Brit és Külföldi Bibliatársulat végeztette el 1908-ra. 1904 márciusától évente nagy sikerrel rendezték meg a református gyülekezetek Biblia-vasárnapjaikat.³⁰ A „kálvinista Rómában” a gályarabokra emlékezve Debrecenben emeltek elsőként protestáns tárgyú köztéri emlékművet. A Nagytemplom mögötti téren 1895-ben felállított kőoszlop nem kapcsolódott évfordulóhoz. A felállítást özv. Hegyi Mihályné Józsa Eufrozina adománya tette lehetővé. A buzgó református úriasszony addig is számos jelét adta jótékonyágának s közcélokra való bőkezű adakozásának. Az adományozásra a hírek szerint Balogh Ferenc, az avatóünnepély főszónoka beszélte rá. Az emlékmű azoknak a szerencsétlen egyházi és iskolai férfiaknak az emlékezetére emeltetett, akiket a 17. század vallási türelmetlensége hurcolt meg csupán azért, mert üldözőikkel nem egyező hitet vallottak. Az emlékoszlop hivatva volt a későbbi, boldogabb nemzedékek emlékezetében is megtartani, hogy a magyar nemzeti történelem ezen gyászos napjaiban a sokat szenvedett férfiak őket is buzdító hitről, önfeláldozásról és törhetetlen kitartásról tettek tanúbizonyságot. Az emlékoszlop avatását a Tiszántúli Református Egyházkerület lelkeszszenvelő közgyűlése utánra

28 Farkas 1883, 1405–1412.

29 Baráth 2012, 24., 93–94.

30 Kovács 2020a, 41–42.

időzítették, 1895. szeptember 21-i déli tizenkét órára. A debreceni közönségre jó benyomást, feltűnő és kellemes hatást tett az éppen felavatott hatvanegy lelkész atyafi palástosan megjelent serege. Az ünnepség a kollégium főiskolai énekkarának szolgálatával kezdődött, majd az avatóbeszédet Balogh Ferenc egyháztörténész mondta. A debreceni teológiai akadémiai tanár még Hegyi Mihálynénak az emlékmű felállítása okán mondott hálatalt szavait is idézte,³¹ szembeállítva a reformáció elleni dühöngés kétszáz évvel azelőtti történéseivel, mely még a finom érzetű női természetet is ki tudta forгатni alapjaiból, és rá tudott venni egy Forgács Mária grófnőt vagy egy Báthori Zsófia fejedelmi özvegyet, hogy birtokaikon tömegével zárják be a protestáns templomokat, úzzék el vagy vessék börtönbe a prédikátorokat, némítsák el az igét és a tudományt. A gyászévtized egyébként nem volt más, mint idegen, a magyar lélektől távol eső politikai import: a 17. század második felében Európa-szerte elterjedt abszolutizmus törekvése az egymással összefonódott alkotmányos és vallásszabadság sírba döntésére. A gályarabok emlékét imába foglalta Kiss Áron, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke. Ez a református (és protestáns) emlékezetpolitikai esemény a korábbiaknál nagyobb sajtóvilvánosságot kapott. Képes beszámolót közölt róla a de Ruyter admirális hamvait őrző város, Amsterdam képes *Eigen Haard* című hetilapjának 1895. évi 43. száma, valamint a *Monthly Reporter*, a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társaság világszerte terjesztett havi közlönyének 1895. évi decemberi füzeté és annak az ifjúság számára kiadott melléklapja (utóbbi beszámoló Duka Tivadar tollából). Magyarországon a 19. század második felének egyik legnépszerűbb hetilapja, a *Vasárnapi Ujság* közölt fényképes beszámolót az eseményről.³²

A millennium református emlékűnnepéyleit Juliane Brandt kiválóan feldolgozta. Számomra a legfontosabb üzenet ezekből, hogy a magyar református-ságot sokszerűen érte, hogy létezik egy olyan katolikus hazafiség, református kifejezéssel élve „kuruc katolicizmus”,³³ amelyik a „protestantizmus = alkot-

31 „Kimondhatatlan az én örömöm, hálával telik el szívem a mindenható jó Isten iránt, ki igaz református hitem e csekély jelének létesítését elérnem engedte. Legyen áldott Istennek szent neve, a Szentlélek, mely bennem működött, midőn az eszme megfogamzott lelkemben.”

32 A bekezdés adataira lásd: Csiky 1895, 475–478.; Balogh 1898, XVII–XVIII.; Baráth 2012, 25., 122–124.; Egy új emlékoszlop Debreczenben. *Vasárnapi Ujság*, 42. (1895) 47. sz. 782.

33 A kifejezésre lásd: Ravasz 1915, 47.

mányos szabadságörzés = magyar hazafiság” narratívájával szembeállítható. A katolikus megnyilatkozásokkal szemben a református megszólalók így kénytelenek voltak azt hangsúlyozni, hogy a latinitás kultúráján alapuló katolicizmussal szemben mégiscsak a protestantizmus, főleg pedig a „magyar vallás” reformátusság tartotta fenn az anyanyelvi kultúra azon reprezentációját, amelyre a „hungarus” állam magyar nemzeti jellegét alapozni lehetett. A „nyelvében élő nemzet” magyar nyelven imádja Istenét, magyar nyelven hozza törvényeit, magyarul tanít alsó úgy, mint felső iskoláiban. Az „államot csak (nyelvében élő) nemzet alkothat” tézis szerint a magyar állam nemzeti jellegéről az 1844. évi II. tc., de legkorábban az 1791. évi XVI. tc. óta beszélni.³⁴

Egy nagyenyedi Bethlen-szobor felállítására a gyűjtés 1897 farsangi szezonjával indult meg.³⁵ A négy nemzeti történelmi alak szobrát a székesfővárosnak adományozó 1897. szeptemberi Ferenc József-i kézirat nyomán kibontakozott munkálatok a történeti egyensúly megteremtésére törekedtek: a két erdélyi, „kuruc” (református) fejedelemmel szembe 1902-ben egy (elkötelezetten katolikus) labanc generális, valamint a (lutheri reformáció felé kacsingató) Szigetvár hősiességét a Habsburg uralkodó hűségén megvalósító dunántúli főkapitány került.³⁶ 1906-ban – a bécsi béke évfordulóján – kiemelt szimbolikus térben kapott helyet a szobra Debrecenben, ezt követte az 1907-es avatás Hajdúböszörményben.³⁷ A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1907-ben a Bocskai-szobor hajdúböszörményi leleplezési-ünnepélyéhez kapcsolta éves vándorgyűlését. A megjelenő 250-300 tag nemcsak az eseménnyel járó templomi istentisztelettel, díszgyűléssel adott életjelt magáról, hanem belmissziói értekezleteken elhangzott lelkes beszédek és felolvasások által is növelte az egyházas érzést és az érdeklődést az új típusú evangelizáló jellegű egyházgondozás, valamint az új típusú népies (értsd: nem tudományos) művek iránt.³⁸

34 Nagy 1896, 82–83.

35 Bethlen Gábor szobra. *Kolozsvár*, 11. (1897. október 16.) 236. [3].

36 László, 2021.

37 A debreceni szoboravatás a modern elvek szerint létrehozott „református negyed” kiépítésének kezdődátumául is szolgált. Lásd: Baráth 2014, 20–22.

38 Forgács 1925, 236–237.

Az *Institúció* mint kálvini mű iránti érdeklődést Szász Domokos a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1898. évi közgyűlésén tett 1000 forintos forgótőkéjű alapítványa indította el. Az erdélyi püspök halála előtt nem sokkal a teológia-tankönyvek és a tudományos teológiai irodalom kiadására szánt fundusa első céljaként az *Institúció* első kiadásának magyar fordítását határozta meg.³⁹ A *Kis-Institúció* magyar kiadását követte a *Nagy-Institúció* újrafordítása az 1909-es Kálvin-emlékév alkalmából.⁴⁰

A magyar református egyetemes zsinatot a genfi emlékmű-egyesület 1907-es nemzetközi felhívása kereste meg. A kettős elnökséget betöltő Antal Gábor dunántúli püspök és Bánffy Dezső báró, volt miniszterelnök, erdélyi egyházkerületi főgondnok a genfi lapokban is közzétett közös nyilatkozatukban biztosították támogatásukról a vállalkozást. A közvélemény előtt a már sokszor emlegetett Balogh Ferenc és Kováts J. István népszerűsítették a reformáció emlékművének gondolatát. A későbbi budapesti teológiai akadémiai tanár, dunamelléki lelkészi főjegyző azzal buzdított a kontinens legnagyobb református egyháza fillérjeinek összegyűjtésére, hogy az amerikai emlékműbizottság tiszteletbeli elnökségét maga az Egyesült Államok elnöke vállalta el, és hogy Kálvin születésének négyszázados évfordulóján a világprotestantizmus olyan világraszóló manifesztációjára kerülhet sor, mely a közös születettség gyökereiben és a közös világhozzá tartozásban való részesülés újra felelevenített élményében ismét összefűzheti a protestáns nemzeteket.⁴¹ A genfi reformáció-emlékmű ügyében megkeresett Konvent így 318/1908. számú június 30-i határozatában az emlékmű alakjai közé először a protestáns vallásszabadság nagy harcosát, Bocskai Istvánt, valamint a Bézával is levelező Szegedi Kis Istvánt javasolta.⁴² A kor szokása természetesen ezen szoboralakok mecénási finanszírozását is elvárta volna a javaslattevőktől. Erre, akárcsak a protestáns népeknek a reformációs jellegben és történeti örökségben való újra egymásra találására, nem kerülhetett sor az 1914-ben kitört világháború szenvedései és pusztító kataklizmája közepette.

39 Nagy 1903, V.

40 Kálvin 1909, 5–6.

41 Kováts 1908, 290.; Hatos 1998, 146.

42 Baksa 1908, 84.

Amikor az idős hódmezővásárhely–ótemplomi lelkész, Szeremlei Sámuel 1917 májusában a reformációs emlékűnnepély méltó megünneplésének érdekében művészi képsorozat készíttetését, az elemek képeslap formájába kicsinyítését, a református híveknek és a fronton szolgáló katonáknak való szétküldését, valamint az így befolyt adományösszegeknek reformációs emlékalapítvány formájában történő összefogását javasolta, a pénzügyi bizottság jelentése szükségtelen és megvalósíthatatlan tervezetként tért napirendre a javaslat fölött.⁴³

Befejezés, összegzés

Összefoglalásképpen elmondhatjuk: mint oly sok nyugatról érkező új eszmeáramlat, a protestáns emlékezet gondolata is csak évtizedekkel annak eredeti feltűnése után, a dualizmus korában jelentkezett nagyobb erővel Magyarországon. A református emlékezetkultúra – a nemzetihez hasonlóan – a 19. század utolsó harmadától kezdve próbálta megtalálni azokat a támpontokat, fogódzókat, melyek segítségével szolgálhattak saját önazonosság-tudatának kifejtésében. Ezeket pedig a különböző emlékekben vélte föltalálni. A gazdasági és társadalmi fejlődés, valamint a nemzeti és az egyházi ébredés megkésettisége azt is eredményezte, hogy a magyar reformátusság önszervező, alapítványgyűjtő erejét nagyobb mértékben foglalták le köz- és az oktatásügyi feladatok, mint a tőlünk nyugatabbi, nálunk szerencsésebb országok kálvinista egyházaiét. Ezeket a relatív gyengeségeket állami segítség tudta mérsékelni, hogy a magyar reformátusság az emlékezetkultúra területén is több évtizedes hátrányok ledolgozásába kezdhesen. Annak az igénynek, hogy a nyugatias emlékkultúrát hozzá kell idomítani a magyar jellemhez, Magyarországon is alapvetően a liberális nacionalizmus jegyében igyekeztek megfelelni. Ezen törekvés során a nemzeti életet alapjaiban befolyásoló kulturális és politikai vívmányok kapták a fő hangsúlyokat, de az a gondolat is kitapinthatóvá vált, hogy az emlékezésnek és a megfelelő emlékezetpolitikai monumentumoknak a kálvini szellemű vallási megújulást is szolgálniuk kell.

43 HRE PJKV 272/1917.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baksa 1908.** Baksa Lajos (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Budapesten, 1908. június 30. és július 1. napján tartott üléseinek jegyzőkönyve.* [Magyarországi Református Egyház], Budapest, 1908.
- Baksay 1886.** [Baksay István] (kiad.): *A rimaszombati egyesült protestáns Főgymnasium Értesítője. XXXIII [kötet]. Az 1885/6. évről.* Baksay István, Kolozsvár, 1886.
- Balogh 1871.** Balogh Ferenc: A Kálvin háromszázados emlékére Genfben épített Reformáció Csarnokának ismertetése s felavatási ünnepélye. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 2. (1871) 2. sz. 116–134.
- Baráth 2012.** Baráth Béla Levente: *Hegymegi Kiss Áron. A Tiszántúl millenium kori püspöke. Egy 19. századi református egyházkormányzó életútjának ismertetése.* Helikon Kiadó, [Budapest], 2012.
- Baráth 2014.** Baráth Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás ...”. *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében (1911–1920).* Hernád Kiadó, Sárospatak, 2014.
- Bíró–Szilágyi, 1949.** Bíró Sándor – Szilágyi István (szerk.): *A magyar református egyház története.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1949.
- Farkas 1883.** Farkas József: Luther. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 26. (1883) 44. sz. 1405–1412.
- Fáy 1842.** Fáy András: *Óra-mutató.* Trattner–Károlyi, Pest, 1842.
- Hatos 1998.** Hatos Pál: Reformáció és történelmi hagyomány. A reformáció genfi emlékművének történelmi jelentésrétegei. *Történelmi Szemle*, 40. (1998) 1–2. sz. 127–153.
- Hegedűs 1886.** [Hegedűs István] (kiad.): *A kolozsvári evang.[élium szerint] reform.[ált] Kollégium Értesítője. Az 1885/6. évről.* Hegedűs István, Kolozsvár, 1886.
- Horváth 1901.** Horváth István: Politika és protestantizmus. *Erdélyi Protestáns Lap*, 4. (1901) 28–31. sz. 221–222., 229–230., 239–240., 247–248.
- HRE PJKV.** Hódmezővásárhelyi Református Egyház presbitériumi jegyzőkönyvek. Hódmezővásárhelyi Református Ótemplomi Lelkészi Hivatal.

- Kálvin 1909.** Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere. Institutio religionis christianae, 1559.* [Magyarországi Református Egyház], Pápa, 1909. (Református egyházi könyvtár 5–6.)
- Kelemen 1996.** Kelemen Attila: Molnár Albert (1849–1901). In: Kozma Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyágot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai (1895–1948).* Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 1996.
- Komáromy 1877.** Komáromy Lajos: „A short account of the Hungarian Reformed Church” by Lewis Cs. Csiky, licentiate of theology. Edinburgh, 1871. 24. lap [könyvismertetés]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 20. (1877) 27. sz. 841–845.
- Kovács 2016.** Kovács Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898). In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2015.* VERITAS, Magyar Napló, Budapest, 2016. 13–32.
- Kovács 2018.** Kovács Kálmán Árpád: Hódmezővásárhely reformátusai és a Nagy Háború. Origó. Református egyházi élet Hódmezővásárhelyen a háború kitörésekor. In: Glässer Norbert – Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására.* SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2018. 377–390.
- Kovács 2019.** Kovács Kálmán Árpád: A fajelmélet, a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1932–1936-ban. In: Ujváry Gábor (szerk.): *VERITAS Évkönyv 2018.* VERITAS, Magyar Napló, Budapest, 2019. 181–198.
- Kovács 2020a.** Kovács Kálmán Árpád: Külkapcsolati paradigmaváltás? Magyar református korkép Trianon árnyékában. In: Anka László (szerk.): *„Valami fáj, ami nincs”. A trianoni békekötés előzményei és következményei.* VERITAS, Magyar Napló, Budapest, 2020. 36–77.
- Kovács 2020b.** Kovács Kálmán Árpád: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere. *VERITAS Évkönyv 2019.* VERITAS, Magyar Napló, Budapest, 2020. 9–25.
- Kovács 1908.** Kovács J. István: Hol késünk? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 51. (1908) 19. sz. 289–290.
- Lengyel [?] 1901.** [Lengyel Albert?] L. A.: A kolozsvári ref. theol. fakultás Ifjúsági Egylete. *Erdélyi Protestáns Lap*, 4. (1901) 12. sz. 95.

- Makkai 1887.** [Makkai Domokos] (kiad.): *A nagyenyedi evang.[élium szerint] reform.[ált] Bethlen-főiskola 1886/7. tanévi Értesítője*. Makkai Domokos, Nagyenyed, 1887.
- Nagy 1896.** Nagy Sándor: A római katholicizmus öléből született-e a magyar állam? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39. (1896) 6. sz. 82–83.
- Nagy 1903.** Nagy Károly: Fordítói előszó. In: Kálvin János: *A keresztyén vallás alapvonalai (Institutio religionis christianae)*. Az 1536-iki első latin kiadás után. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest, 1903. I–XIII.
- P. Szászfalvi 2016.** P. Szászfalvi Márta: „...A boldog reformáció emlékezetére...” A reformáció százados évfordulói Magyarországon. In: Kónya Péter (szerk.): *Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*. Prešovská univerzita, Prešov, 2016. 432–454.
- Prohászka 1886/1896/1928.** Prohászka Ottokár: Útívázlatok Németországból. In: *POÖM XVI.* 98–154. (eredeti megjelenés *Új Magyar Sion* 1896-es évfolyam)
- Ravasz 1915.** [Ravasz László] Aleph: Számadás. *Protestáns Szemle*, 26. (1915) 1. sz. 41–51.
- Révész 1864a.** Révész Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Osterlamm Károly, Pest, 1864.
- Révész 1864b.** Révész Imre: Történelmi tájékozás Kálvin és a kálvinizmus ügyében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 7. (1864) 28. sz. 30–37. sz. 917–921., 947–950., 986–991., 1012–1015., 1049–1051., 1080–1085., 1117–1120., 1155–1158., 1177–1185.
- Szakács 1886.** Szakács Mózes (szerk.): *A székely-udvarhelyi evang.[élium szerint] reform.[ált] Collegium Értesítője*. Az 1885/6. évről. [Székely-udvarhelyi Evang. Reform. Collegium], Székelyudvarhely, 1886.
- Szász 1861.** Szász Károly: *Magyarország története rövid vonásokban*. *Protestáns közélettanodák számára*. Heckenast, Pest 1861.
- Szeremlei 1874.** Szeremlei Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Magyarországi Protestáns Egylet. Budapest, 1874. (Magyarországi Protestáns Egylet Kiadványai III., Protestáns Theológiai Könyvtár I.)
- Szilágyi 1864.** Szilágyi Ferenc: Kálvin-ünnepély Genévában. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 7. (1864) 24. sz. 752–755.

Szilágyi 1883. Szilágyi István (kiad.): *A Máramaros-szigeti Helv. Hitv. Lyceum Értesítője. Az 1881/2. tanévről.* Szilágyi István, Máramarossziget, 1883.

Tisza 1858. Tisza Kálmán: Az elnökség és a fizetés a magyar prot. egyházban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1. (1858) 13. sz. 297–303.

HIVATKOZOTT KORABELI SAJTÓ

Erdélyi Protestáns Lap

Kolozsvár

Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap

Protestáns Szemle

Vasárnapi Ujság

The Development of the Memory Culture of the Hungarian Reformed Church (1864-1917)

ABSTRACT: The current study is divided into two parts. The first one focuses on material preconditions (economic and social background) that fundamentally influenced the formation of cultural memory in the Reformed Church. The second examines the dynamics of the important anniversaries of the Reformed Church that may lay the foundation for a future analysis of the material content and messages associated with the exemplars of the cultural memory of the Reformed Church. The catalogue of the anniversaries compiled is the following: the Calvin Memorial Year of 1864; the inauguration of the Calvinium on May 27th 1867; the three hundredth anniversary of the death of Péter Méliusz Juhász in 1872; the two hundredth anniversary of the liberation of the galley slaves in 1876; the March 15th commemoration of the 1848 Revolution by Reformed secondary schools, which became a regularly-held celebration during the 1880's; the three hundred fiftieth anniversary of Luther's death in 1886; the long-term effects (lasting nearly two decades) of the 1890 Károli Memorial Year; the establishment of the symbolic memorial sites in the "Reformed Quarter" of Debrecen (the Memorial Column of Galley Slaves in 1895 and the statue of István Bocskai in the context of the 1906 Bocskai Memorial Year); the unveiling of the statue and associated events in Hajdúböszörmény in 1907; the Calvin Memorial Year in 1909; and the jubilee of Reformation in 1917 including the Hungarian preparations in 1907.

The main findings of the study are summarized below. Like so many new ideas from the West, the concept of Protestant memory also took several decades to take root, and in Hungary it only became established during the era of the dual monarchy. From the last third of the 19th century onwards, the cultural memory of the Reformed Church – like that of the nation – sought out bases of support and footholds that could help it to expose its own identity and consciousness. The various memorial years served as a means of discovery.

Compared to the Calvinistic churches of the more fortunate countries to the west of Hungary, the delay in economic and social development and in national and ecclesiastical awakening meant that the self-organizing and

fundraising strength of the Reformed Church was concentrated more on public and educational tasks. In order to enable the Reformed Church in Hungary to begin to overcome the disadvantage it had developed over several decades in cultural memory, these relative weaknesses were mitigated by state assistance. In keeping with the desire to adapt Western cultural memory to the Hungarian character, acquiescence to liberal nationalism was essentially the prevailing custom in Hungary as well. The struggle focused on the cultural and political achievements that had influenced national life at the time of the founding, although there was a sense that the commemorations and monuments that resulted from an adequate policy of memory should also serve the cause of Calvinist spiritual renewal.

KEYWORDS: Reformed Church in Hungary, cultural memory, dualism, John Calvin, István Bocskai, 1848 Revolution

MELLÉKLET

A magyar protestáns gályarabok emlékoszlopa Debrecenben, a kép forrása: *Vasárnapi Ujság*, 42. (1895) 47. sz. 782., lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: MHC 2.960